

**O'TISH VA ARALASH SIYOSIY-HUQUQIY TIZIMLAR SHAROITIDA
PARLAMENTDAGI KO'PCHILIK VA MUXOLIFAT**

Bibixojar Turdiyeva

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20522762>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'tish davrini boshdan kechirayotgan va aralash siyosiy-huquqiy tizimga ega davlatlarda parlamentdagi ko'pchilik va muxolifat o'rtasidagi huquqiy munosabatlar qiyosiy-huquqiy metodologiya asosida tahlil etiladi. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy-huquqiy tajribasi Polsha, Vengriya, Gruzija va boshqa o'tish davridagi mamlakatlar tajribasi bilan qiyoslanadi. Ko'pchilik hukmronligi va muxolifat huquqlarining kafolatlanishi o'rtasidagi muvozanat muammolari, parlamentar nazorat mexanizmlari hamda muxolifatning institutsional maqomi masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada O'zbekistondagi 2023-yil konstitutsiyaviy islohot kontekstida muqobil huquqiy yechimlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ko'pchilik, muxolifat, parlamentarizm, o'tish davri, aralash siyosiy tizim, konstitutsiyaviy nazorat, O'zbekiston, qiyosiy huquq.

Аннотация: В данной статье на основе сравнительно-правовой методологии анализируются правовые отношения между парламентским большинством и оппозицией в государствах, переживающих переходный период и имеющих смешанную политико-правовую систему. В исследовании конституционно-правовой опыт Республики Узбекистан сравнивается с опытом Польши, Венгрии, Грузии и других стран переходного периода. Рассматриваются проблемы баланса между правлением большинства и гарантией прав оппозиции, механизмы парламентского контроля и институциональный статус оппозиции. В статье предлагаются альтернативные правовые решения в контексте конституционной реформы 2023 года в Узбекистане.

Ключевые слова: большинство, оппозиция, парламентаризм, переходный период, смешанная политическая система, конституционный контроль, Узбекистан, сравнительное право.

Abstract: This article analyses the legal relationship between parliamentary majority and opposition in transitional and mixed political-legal systems using comparative legal methodology. The constitutional experience of the Republic of Uzbekistan is compared with Poland, Hungary, Georgia and other transitional states. Issues of balancing majority rule with guaranteed opposition rights, parliamentary control mechanisms and the institutional status of opposition are

examined. The article proposes alternative legal solutions in the context of Uzbekistan's 2023 constitutional reform.

Keywords: majority, opposition, parliamentarism, transitional period, mixed political system, constitutional review, Uzbekistan, comparative law.

Zamonaviy konstitutsiyaviy huquq nazariyasida parlamentdagi ko'pchilik va muxolifatning huquqiy maqomi masalasi tobora dolzarb tus olmoqda. Bu muammo, ayniqsa, o'tish davridagi siyosiy-huquqiy tizimlarda alohida ahamiyat kasb etadi, zira bunday tizimlarda demokratik institutlar hali to'liq shakllanmagan, konstitutsiyaviy an'analar esa yetarli darajada mustahkamlanmagan.

Parlamentdagi ko'pchilik – qonun chiqaruvchi organda saylov natijasida ko'proq o'rin qo'lga kiritgan siyosiy kuch – davlat boshqaruvida ustunlik pozitsiyasiga ega bo'ladi. Biroq demokratiya nazariyasi nuqtai nazaridan bu ustunlik cheksiz bo'lmasligi, muxolifatning huquqlari esa tegishli huquqiy mexanizmlar orqali kafolatlanishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikning dastlabki yillaridan beri siyosiy tizimini izchil rivojlantirib kelmoqda. 2023-yilda qabul qilingan yangi konstitutsiya ushbu jarayonning muhim bosqichi bo'ldi. Shu bilan birga, parlamentdagi muxolifatning huquqiy maqomini mustahkamlash masalasi hali ham muayyan huquqiy-institusional echimlarni talab etmoqda.

Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy-huquqiy, tarixiy-huquqiy va tizimli tahlil metodlari tashkil etadi. Maqola O'zbekiston tajribasini post-kommunistik o'tish davrini boshdan kechirgan Markaziy-Sharqiy Yevropa hamda Janubiy Kavkaz mamlakatlari bilan taqqoslab ko'radi.

Parlamentar demokratiya nazariyasida ko'pchilik prinsipi va muxolifat huquqlari o'rtasidagi muvozanat masalasi klassik an'anaga ega. Britaniyalik siyosatshunos Valter Bajxot XIX asrdayoq parlamentning asl mohiyatini ko'pchilik va ozchilikning tashkiliy o'zaro ta'sirida ko'rgan edi. Keyinchalik Karl Shmittning «do'st-dushman» dikotomiyasi va Hans Kelzenning normativistik yondashuvi asosida ko'pchilik legitimligining nazariy asoslari qayta ko'rib chiqildi.

Zamonaviy konstitutsiyaviy huquq nuqtai nazaridan muxolifat – bu nafaqat siyosiy fenomen, balki huquqiy kategoriya. Uning huquqiy maqomi uchta asosiy unsurdan iborat: birinchidan, parlament minbariga teng kirish huquqi; ikkinchidan, qonun chiqarish jarayonida ishtirok etish kafolatlari; uchinchidan, hukumat faoliyatini nazorat qilish vakolatlari.

"Aralash siyosiy tizim" atamasi siyosatshunoslikka J. Lintsning yarim konsolidatsiyalangan demokratiya kontseptsiyasi orqali kirib kelgan. Huquqiy nuqtai nazardan esa "aralash" tizim deganda formal demokratik institutlar (ko'p partiyali saylovi, parlament, mustaqil sud) mavjud bo'lgan, biroq ularning amaliy ishlashi yetarli darajada demokratik standartlarga javob bermaydigan davlatlar tushuniladi.

O'tish davri huquqshunosligi (transitional jurisprudence) ushbu tizimlarning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha belgilaydi: konstitutsiyaviy normalar va amaliyot o'rtasidagi tafovut; siyosiy institutlarning institutsional zaifligi; huquqiy madaniyatning rivojlanmagan holati. Aynan shu xususiyatlar ko'pchilik-muxolifat munosabatlarini nozik va murakkab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatali tuzilmaga ega – Qonunchilik palatasi va Senat. 2023-yil yangi konstitutsiyasi bo'yicha Qonunchilik palatasi 150 deputatdan iborat bo'lib, ularning 15 nafari ekologik harakatdan belgilanadi. Bu o'ziga xos tuzilma ko'pchilik-muxolifat munosabatlarining standart modellaridan farqlanadi.

O'zbekistondagi siyosiy partiyalar tizimi hozirda beshta parlamentar partiyadan iborat: O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi (O'zLiDeP), O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi (XDP), O'zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi, O'zbekiston «Adolat» sotsial-demokratik partiyasi va O'zbekiston Ekologik partiyasi. Rasmiy muxolifat partiyasi mavjud emas, partiyalar ko'proq koalitsion hamkorlik modelida faoliyat yuritadi.

Konstitutsiyaning 98-moddasiga ko'ra, Qonunchilik palatasi deputatlari parlament tadbirlarida erkin nutq so'zlash huquqiga ega. Shu bilan birga, muxolifat fraksiyalari uchun maxsus huquqiy kafolatlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Masalan, muhim qonun loyihalarini deputatlarning 1/4 qismi taklif qila olishi belgilangan bo'lsada, «konstruktiv» muxolifat mexanizmlari hali to'liq shakllanmagan.

Parlamentda Deputatlar so'rov instituti (interpellyatsiya) mavjud bo'lib, u hukumat a'zolarini nazorat qilishning muhim vositasi hisoblanadi. Biroq amaliyotda bu mexanizm yetarli darajada qo'llanilmaydi. 2017–2023-yillar davomida qilingan so'rovlarning aksariyati siyosiy emas, balki texnik-ma'muriy masalalarga bag'ishlangan.

Polsha modeli. Polsha Respublikasi post-kommunistik o'tish davrining tipik namunasi sifatida ko'rib chiqiladi. 1997-yil Konstitutsiyasi Sejm va Senat tuzilmasini, ko'pchilik va muxolifat huquqlarini batafsil tartibga soladi. Polsha

modeli muxolifatning konstruktiv ovoz berish huquqi, parlamentar so'rov mexanizmi (interpelatsiya) va hisobot talab qilish instituti bilan ajralib turadi.

2015-2023-yillardagi Polsha tajribasi o'tish tizimlari uchun muhim saboq berdi: hukmron Adolat va Taraqqiyot partiyasi (PiS) parlament ko'pchiligidan foydalanib, konstitutsiyaviy sud, davlat media va sud tizimiga ta'sirini kuchaytirishga urindi. Venetsia komissiyasi bu vaziyatni «konstitutsiyaviy retrogressiya» deb baholadi. Bu holat ko'pchilik ustunligining chegaralanmagan bo'lishi qanchalik xavfli ekanini ko'rsatdi.

Vengriya modeli. Vengriya 2010-yildan beri «orqaga qaytish» (backsliding) dinamikasining aniq namunasi hisoblanadi. Viktor Orban hukumati parlamentda 2/3 ko'pchilikka ega bo'lgach, 2011-yil yangi Asosiy Qonunni qabul qildi. Yangi qonunda muxolifat fraksiyalariga ajratiladigan vaqt va resurslar cheklandi, hukumat nazorati uchun muhim bo'lgan regulyator organlar ko'pchilik kontroliga o'tkazildi.

Freedom House Vengriyani 2021-yildan beri «erkin demokratiya» ro'yxatidan chiqarib, «qisman erkin» davlatlar toifasiga kiritgan. Bu holat ko'pchilik va muxolifat o'rtasidagi huquqiy muvozanatning ko'pchilik foydasiga haddan ortiq buzilganda siyosiy tizim qanchalik sust bo'lishini ko'rsatadi.

Gruziya tajribasi. Gruziya Respublikasi 2003-yil «Atirgul inqilobi»dan keyingi o'n yillikda demokratik institutlarni mustahkamlashda muayyan muvaffaqiyatlarga erishdi. 2016-yil partiyaviy ro'yxat bo'yicha saylov tizimiga o'tilgach, «Gruziya orzusi» partiyasi dominant siyosiy kuchga aylandi. Gruziya qonunchiligi muxolifat fraksiyasiga parlament tergov komissiyalarida aks-taraf roli (minority report) berishni kafolatlaydi.

Biroq 2023-2024-yillarda qabul qilingan «xorijiy agentlar» qonuni Gruziya parlamentidagi ko'pchilik va muxolifat munosabatlarida yangi keskinlik vujudga keltirdi. Qonun muxolifat partiyalari va fuqarolik jamiyati tashkilotlari tomonidan keskin tanqid qilindi. Venetsia komissiyasi ham ushbu qonun demokratik standartlarga to'la mos kelmasligini ta'kidladi.

Chexiya va Slovakiya modeli. Chexiya Respublikasi V. Klausdan boshlab muxolifatni institutsional jihatdan tan olish bo'yicha boy an'anaga ega. Chexiya parlamenti «Palata vakillari» (Poslanecká sněmovna)da muxolifat fraksiyalariga ko'mita raisliklari kvotalar asosida taqsimlanadi, bu esa nazorat funksiyasini kuchaytiradi.

Slovakiya tajribasi esa o'tish tizimlari uchun ayniqsa ta'sirchan: 1994-1998-yillarda V. Mechyar boshchiligida kuchli ko'pchilik muxolifatni deyarli parlament faoliyatidan chetlatdi. Bunga javoban 1998-yilda demokratik kuchlarning

birlashishi va yangi hukumat tuzilishi ko'pchilik manfaati bilan muxolifat huquqlarini muvozanatlashtirishga yangi yondashuv keltirib chiqardi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan mamlakatlar tajribasini umumlashtirish asosida o'tish va aralash tizimlar uchun to'rtta asosiy ko'pchilik-muxolifat munosabat modelini ajratish mumkin:

Birinchi model – «dominant ko'pchilik» modeli: ko'pchilik partiya parlament resurslarini, komitetlar tarkibini va qonunchilik kun tartibini nazorat qiladi; muxolifatga rasmiy huquqlar berilgan bo'lsa-da, amaliy imkoniyatlar cheklangan.

Ikkinchi model – «koalitsion konsensus» modeli: kvota asosida komitet rahbarliklari taqsimlanadi; muhim siyosiy qarorlar keng muloqot jarayonida qabul qilinadi; muxolifat to'laqonli nazorat rolini bajaradi.

Uchinchi model – «antagonistik ko'pchilik» modeli: ko'pchilik o'z kuchidan foydalanib, institutlarni radikallashtiradi; muxolifat siyosiy va huquqiy vositalar bilan qarshilik ko'rsatadi; konstitutsiyaviy inqiroz ehtimoli yuqori.

To'rtinchi model – «o'tish muvozanati» modeli: rasmiy kafolatlar va amaliy ishlash o'rtasidagi tafovut mavjud; konstitutsiyaviy normalar mustahkamlanish jarayonida; xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayoni davom etmoqda.

O'zbekiston hozirgi bosqichda asosan birinchi va to'rtinchi modellar belgilarini o'z ichiga oluvchi aralash holatda turadi. Bu holat tabiiy ravishda o'tish davrida kuzatiladigan bo'lib, unda huquqiy islohot yo'nalishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Yevropa Kengashining Venetsiya komissiyasi demokratik parlamentning muxolifatga nisbatan minimal talablarini belgilagan: birinchidan, muxolifatga so'z berish majburiy bo'lgan maxsus tartib; ikkinchidan, muassasa va davlat boshqaruvi ustidan tergov o'tkazish huquqi; uchinchidan, konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish imkoniyati; to'rtinchidan, ma'lumotga ega bo'lish huquqi.

BMTning Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakti (1966), ayniqsa 25-modda, siyosiy partitsipatsiyaning universal standartini belgilaydi. Ushbu standart bo'yicha har bir fuqaro hukumat ishlarini boshqarishda bevosita yoki erkin saylab qo'yilgan vakili orqali ishtirok etish huquqiga ega. Bu huquq nafaqat saylovchilar, balki muxolifat vakillari uchun ham muhim kafolat hisoblanadi.

AQSH Vakillar palatasi va Senatida shakllangan «ozchilik huquqlari» (minority rights) doktrinasi ham qiyosiy manba sifatida muhimdir. Ushbu doktrina ko'pchilik qoidalarining (majority rule) ozchilik huquqlari bilan

muvozanatlashtirilishini ta'minlaydi. Xususan, «filibuster» mexanizmi, komitetlardagi ozchilik vakilligi va maxsus ko'rik tartiblari bunga misol bo'ladi.

Amalga oshirilgan qiyosiy tahlil asosida O'zbekiston Respublikasida ko'pchilik-muxolifat munosabatlarini takomillashtirish bo'yicha quyidagi huquqiy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchi tavsiya – muxolifat fraksiyalarining parlament regulamentida aniq huquqiy maqomini belgilash. Oliy Majlis Qonunchilik palatasining Ichki tartib qoidalariga muxolifat fraksiyasini rasman tan oluvchi moddalar kiritilishi, komitetlar tarkibida kafolatlangan kvotalar belgilanishi maqsadga muvofiq. Chexiya va Sloveniya modeli bu masalada ibratli namuna bo'la oladi.

Ikkinchi tavsiya – parlament tergov mexanizmini kuchaytirish. Muxolifat fraksiyalarining tashabbusgacha asosida tergov komissiyalari tashkil eta olishi huquqi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishi lozim. Hozirda bu huquq faqat ko'pchilik talabi bilan amalga oshirilishi amalda uning samaradorligini pasaytiradi.

Uchinchi tavsiya – Konstitutsiyaviy sudga muxolifat fraksiyalarining murojaat huquqini kengaytirish. Barcha demokratik davlatlarda muxolifatning konstitutsiyaviy nazorat organlariga to'g'ridan-to'g'ri murojaat imkoniyati muhim kafolat hisoblanadi. Polsha modeli bu jihatdan ibratli, shu bilan birga, ushbu huquqdan siyosiy maqsadlarda suiiste'mol qilinmasligi ham muvozanatlashtirilishi kerak.

To'rtinchi tavsiya – siyosiy raqobat muhitini kengaytirish. Muqobil siyosiy kuchlarning, shu jumladan muxolifat yo'nalishidagi partiyalarning ro'yxatdan o'tishi uchun ma'muriy to'siqlarni kamaytirish, saylov qonunchiligini xalqaro standartlarga yanada muvofiqlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Beshinchi tavsiya – parlament ommaviy axborot vositalariga teng kirish huquqini kafolatlash. Davlat televideniyesi va radio kanallarida muxolifat vakillari uchun kafolatlangan efir vaqti belgilanishi, parlament sessiyalari to'liq va sharh berilmagan holda yoritilishi siyosiy plyuralizm uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'tish va aralash siyosiy-huquqiy tizimlarda parlamentdagi ko'pchilik va muxolifat munosabatlari juda murakkab va ko'p qirrali huquqiy muammodir. Ko'pchilik prinsipi demokratiyaning asosiy elementi bo'lsa-da, uni muxolifat huquqlarining kafolatlanmagan ustuvorligiga aylantirish – «ko'pchilik tiranniyasi»ga olib keladi, bu esa demokratiya nazariyasida eng xavfli stsenariylardan biri hisoblanadi.

Polsha, Vengriya, Gruziya, Chexiya va Slovakiya tajribasining qiyosiy tahlili ko'rsatdiki, o'tish tizimlari uchun eng muhim mezon – ko'pchilik-muxolifat munosabatlarining konstitutsiyaviy-huquqiy doirada aniq tartibga solinishi. Huquqiy me'yorlar yetarli bo'lmagan taqdirda, siyosiy ko'pchilik o'z kuchini suiiste'mol qilishi, buning oqibatida esa demokratik konsolidatsiya jarayoni to'xtab qolishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi hozirgi bosqichda muhim tanlov oldida turibdi: mavjud konstitutsiyaviy islohotlar zaminida muxolifatning to'laqonli huquqiy maqomini mustahkamlash yoki raqobatli siyosiy makonda yangi imkoniyatlar uchun shart-sharoitlarni kengaytirish. Bu yo'nalishda xalqaro standartlar, Venetsia komissiyasi tavsiyalari va yuqorida ko'rib chiqilgan mamlakatlar ijobiy tajribasi muhim yo'l ko'rsatuvchi bo'la oladi.

Maqolada taklif etilgan huquqiy tavsiyalar O'zbekistondagi parlamentarizm rivojlanishi, ko'p partiyali siyosiy raqobat va demokratik konsolidatsiya jarayonlarini ilmiy-huquqiy jihatdan asoslashga xizmat qilishi mo'ljallangan

Adabiyotlar ro'yxati

- 1.Bagehot W. The English Constitution / W. Bagehot. – London: Chapman and Hall, 1867. – 340 p.
- 2.Kelsen H. General Theory of Law and State / H. Kelsen. – Cambridge: Harvard University Press, 1945. – 516 p.
- 3.Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 370 p.
- 4.Linz J. J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe / J. J. Linz, A. Stepan. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
- 5.Teitel R. G. Transitional Justice / R. G. Teitel. – New York: Oxford University Press, 2000. – 273 p.
- 6.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023. – 80 b.
- 7.O'zbekiston Respublikasi «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi Qonuni: 26.12.1996 y. № 337-I. – Toshkent, 1996. – 18 b.
- 8.Chruściak R. System wyborczy i wybory w Polsce 1989–1998 / R. Chruściak. – Warszawa: Elipsa, 1999. – 286 s.
- 9.Venice Commission. Opinion on the Act on the Public Prosecutor's Office of Poland. CDL-AD(2017)028. – Strasbourg: Council of Europe, 2017. – 38 p.
- 10.Scheppele K. L. Autocratic Legalism / K. L. Scheppele // University of Chicago Law Review. – 2018. – Vol. 85, № 2. – P. 545–584.
- 11.Freedom House. Freedom in the World 2022: Hungary. – Washington: Freedom House, 2022. – 12 p.

- 12.Nodia G. Georgia's Choices: Charting a Future in Uncertain Times / G. Nodia, A. Pinto Scholtbach. – Delft: Eburon, 2006. – 194 p.
- 13.Linek L. The Czech Republic: The Rise and Fall of the Civic Democratic Party / L. Linek // Party Politics in New Democracies / ed. P. Webb, S. White. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 199–227.
- 14.Malová D. Slovakia: From the Ambiguous Constitution to the Dominance of Informal Rules / D. Malová, T. Haughton // West European Politics. – 2002. – Vol. 25, № 2. – P. 244–261.
- 15.Venice Commission. Guidelines on Political Party Regulation. CDL-AD (2010)024. – Strasbourg: Council of Europe, 2010. – 46 p.
- 16.Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt : BMT Bosh Assambleyasining 2200A (XXI) qaroriga ilova, 1966-yil 16-dekabr. – New York: BMT, 1966.
- 17.Krehbiel K. Pivotal Politics: A Theory of U.S. Lawmaking / K. Krehbiel. – Chicago: University of Chicago Press, 1998. – 248 p.

